

VU Research Portal

Nog eens Nederland - Duitsland. Wilhelm von Humboldt en de Schola Hemsterhusiana
Noordegraaf, J.

published in

A.D. 2005. Variaties op een thema door familie, vrienden en collega's bij het afscheid van de Universiteit van Amsterdam

2005

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Noordegraaf, J. (2005). Nog eens Nederland - Duitsland. Wilhelm von Humboldt en de Schola Hemsterhusiana. In Weerman, F., & Elffers, E. (Eds.), *A.D. 2005. Variaties op een thema door familie, vrienden en collega's bij het afscheid van de Universiteit van Amsterdam* (pp. 1-8). Faculteit der Geesteswetenschappen Universiteit Amsterdam.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Uit: *A.D. 2005. Variaties op een thema door familie, vrienden en collega's bij het afscheid van Ad Welschen van de Universiteit van Amsterdam op donderdag 27 oktober 2005*. CD-rom, Faculteit der Geesteswetenschappen Universiteit van Amsterdam. Amsterdam 2005.

NOG EENS NEDERLAND -DUITSLAND

Wilhelm von Humboldt en de Schola Hemsterhusiana¹

Jan Noordegraaf, Vrije Universiteit Amsterdam

1. Ter inleiding

Nee, over voetbal zal het niet gaan in deze bijdrage. In verband met de Duitse connectie van Ad Welschen – lang geleden immers was hij een aantal jaren verbonden aan het Niederländisches Seminar van de Universität Münster – leek het me toch aardiger om te bezien hoe bepaalde Nederlandse taalkundigen ooit hun sporen hebben nagelaten in de Duitse linguïstiek. Voor deze bijzondere gelegenheid wil ik niet te laag inzetten. Ik neem daarom een aspect van het vroege werk van de ook internationaal niet onbekend gebleven Duitse taalkundige Wilhelm von Humboldt (1767-1835) kort onder de loep. Dat Von Humboldt in verband met zijn latere Kawi-studies met Nederlanders heeft gecorrespondeerd, mag bekend zijn. Dat hij als betrekkelijk jong onderzoeker geïnspireerd moet zijn geweest door achttiende-eeuwse Nederlandse linguïsten, dat is bij mijn weten nog niet systematisch uiteengezet. Nu valt over dit onderwerp het nodige te zeggen, maar mede in het voetspoor van de door Ad in zijn Amsterdamse VU-proefschrift gepropageerde “probleem-georiënteerde, data-gestuurde en inductieve werkwijze” (Welschen 1999: vi) zal ik in eerste instantie volstaan met het presenteren van een aantal historische gegevens.

Laten we dan maar dicht bij huis beginnen, bij de voorloper van de huidige Universiteit van Amsterdam, het Athenaeum Illustre. We schrijven 1704. Aan het Athenaeum, opgericht in 1632 en bedoeld als een soort propedeuseopleiding voor de echte Academie, werd bij wijze van bezuiniging al jaren een “mortificatie-politiek” gevolgd: het aantal hoogleraren zou van zes naar drie moeten uitsterven. Gelukkig was het besluit hiertoe min of meer in het vergeetboek geraakt. In 1704 werd tot “Professor Philosophiae en Mathesios benoemd den persoon van Tiberius Hemsterhuys, dewelke, alhoewel nog jong van jaeren, echter van die capaciteit wierd geoordeelt, dat nae waerde en met reputatie die plaats zoude kunnen bekleeden”. Als salaris kreeg de negentienjarige Tiberius “seshondert guldens en dertig guldens tabbertgeld jaarlijks” (Breen 1921: 47). En na zijn benoeming kreeg de nog niet eens gepromoveerde, maar wel veelbelovende jonge classicus – hij had in Groningen en in Leiden gestudeerd – van de Universiteit van Harderwijk de graad van “philosophiae doctor et artium liberalium magister [...] honoris gratia”. *Those were the days.*

2. De Schola Hemsterhusiana

Toen de vermaarde Duitse boekverzamelaar Zacharias Conrad von Uffenbach (1683-1734) in de kille maanden februari en maart 1711 in Amsterdam verbleef, bracht hij niet alleen een bezoek aan

¹ Bewerking van een gedeelte van een lezing die ik gehouden heb op de tiende International Conference on the History of the Language Sciences, University of Illinois at Urbana-Champaign, 1-5 September 2005. Met dank voor discussie en informatie aan Frank Vonk (Hogeschool Arnhem-Nijmegen), Serhii Wakúlenko (Kharkiv, Ucrânia & Centro de Filosofia das Ciências da Universidade de Lisboa) en Manuel Brea-Claramonte (Universidad de Deusto, Bilbao). Voor een aantal gegevens verwijs ik naar eerdere studies van mijn hand over de taalkunde van de achttiende eeuw.

de kunstverzamelaar en taalkundige Lambert ten Kate (1674-1731), maar ook aan Tiberius Hemsterhuis (1685-1766)-, die hij een “sehr höflicher Mann” vond, maar met wie hij “bald [...] fertig” was, omdat de Amsterdamse hoogleraar “weiter nichts als seine Critic wußte”. Von Uffenbach kon niet weten dat zijn gesprekspartner zich tijdens latere hoogleraarschappen te Franeker en Leiden zou ontwikkelen tot “the greatest Greek scholar of his time” (Lord Monboddo), en de *founding father* zou worden van de ‘Schola Hemsterhusiana’, een groep van Nederlandse classicisten die zich in de achttiende- en negentiende-eeuwse internationale linguïstiek een ijzersterke reputatie zouden weten te verwerven, vooral naar aanleiding van de manier waarop ze bij de studie van het Grieks te werk gingen. In het midden van de negentiende eeuw werd hun werk vooral door strenge Duitse critici zoals Jacob Grimm, A.F. Pott en Theodor Benfey vrij definitief, zo leek het, naar de mestvaalt van de taalkunde verwezen,² waarschijnlijk niet helemaal terecht (cf. Stankiewicz 1974: 170).

Op strikt taalkundig terrein hebben noch Hemsterhuis noch zijn meest bekend geworden leerlingen, Lodewijk Caspar Valckenaer (1715-1785) en Johannes Daniel van Lennep (1724-1771), veel gepubliceerd. Hoewel hun taalkundige dictaten circuleerden onder belangstellende studenten en vakgenoten en er een slordige uitgave van Van Lenneps dictaten zogenaamd in Engeland verscheen, duurde het tot 1790 voordat Everardus Scheidius (1742-1794) zowel Van Lenneps omvangrijke *Etymologicum linguae Graecae* in het licht gaf (1808², 1820³) als ook een editie bezorgde van L.C. Valckenaer's *Observationes academicae, quibus via munitur ad origines graecas investigandas, lexicorumque defectus resarciendos; et Io. Dan. a Lennep praelectiones academiae, de analogia linguae graecae, sive rationum analogicarum linguae graecae expositio*. Dit laatste boek werd herdrukt in 1805 – het werk had meer afzet gehad “quam hodie solent libri Latine scripti”, kon de uitgever verheugd meedelen (cf. Gerretzen 1940: 322 n.3) – en werd in 1820 nog eens uitgegeven te Londen. Valckenaer's *Observationes* werden ook opgenomen in zijn tweedelige *Opuscula philologica, critica, oratoria* (Leipzig 1808-1809). Maar Hemsterhuis' instructieve *Lectio publica de originibus linguae graecae* verscheen pas in 1845, bezorgd door J.H. Halbertsma; Jacob Grimm kreeg nog een presentexemplaar toegestuurd, maar geholpen heeft dat niet. En toen Michel Bréal, auteur van het befaamde *Essai de sémantique* (1897), z'n Franse vertaling publiceerde van Bopps *Vergleichende Grammatik*, kon hij in zijn inleiding nog opmerken: “il n' avait pas longtemps que l' école hollandaise, représentée par Hemsterhuys, Valckenaer, Lennep et Scheide avait essayé de renouveler l'étude de la langue grecque”. Dat was in 1866.

Geschreven in het Latijn konden de geschriften van de Schola zonder probleem door de Europese vakgenoten gelezen worden. Maar ook door een in het Grieks geïnteresseerde Duitser als Wilhelm von Humboldt. Ik geef een paar proeven uit zijn lectuur.

3. Wilhelm von Humboldt

3.1. Toen hij in augustus 1796 op reis was in Noord-Duitsland, maakte Von Humboldt van de gelegenheid gebruik om een bezoek te brengen aan de Duitse dichter en gevierde Homerusvertaler Johann Heinrich Voss (1751-1826). In zijn *Reisetagebuch* noteert Von Humboldt:

Hofrath Voss. - Ich sprach ihn überaus viel und fand ihn in hohem Grade interessant. Obgleich nur sehr wenige Sachen ihn so berühren, dass er über sie redet, und obgleich er alles mit Stillschweigen übergeht, in das er nicht eigentlich eingedrungen ist, so spricht er doch über die eigentlichen Gegenstände seines Studirens sehr gut,

² Een neerslag daarvan is onder meer te vinden in Max Müller, *Introduction to the science of religion* (New ed., London: Longmans, Green & Co. 1893 [1870¹], p. 17): “I feel certain that the time will come when all that is now written on theology, whether from an ecclesiastical or philosophical point of view, will seem as antiquated, as strange, as unaccountable as the works of Vossius, Hemsterhuys, Valckenaer, and Lennep, by the side of Bopp's Comparative Grammar”.

raisonierend, und allgemein. Das Gespräch auf einzelne Stellen in Schriftstellern zu lenken, oder sich auf Grammatik oder eigentliche Philologie einzulassen ist schlechterdings nicht seine Art, er verachtet, wie es scheint, allen eigentlichen gelehrten Kram [...] (Humboldt 1981: 28).

Laat dit zo zijn, Voss had zich blijkbaar grondig verdiept in de taalstudie, want even verder schrijft Von Humboldt:

Den eigentlichen und ursprünglichen Bedeutungen der Wörter scheint er durch tiefe Sprachforschungen eifrig nachzugehen. Er bedient sich ungefähr der *Lennepschen Methode*, doch in anderer Art (Von Humboldt 1981: 30; cursivering toegevoegd).

Blijkbaar stond het in 1796 aan Von Humboldt duidelijk voor ogen wat deze “Lennepschen Methode” inhield. Het verrast ons niet dat de *Herausgeber* van de tekst bij deze passage verwijzen naar J.D. van Lenneps inaugurele rede uit 1752, *De linguarum analogia*, waarin deze jonge Groningse hoogleraar onder meer duidelijk blijkt geeft van een krachtig doorgevoerd mentalisme – de *linguarum analogia* wordt er *ex analogicis mentis actionibus probata* –, en naar de hierboven al genoemde editie van zijn dictaten uit 1790, *De analogia linguae Graecae*.

3.2. Eind 1799 is Von Humboldt in Madrid. Het zijn de jaren van zijn verblijf te Parijs en van zijn vermaarde reizen naar Baskenland. Het is 20 december. Von Humboldt schrijft een brief aan zijn vriend, de Duitse classicus Friedrich August Wolf (1759-1824), die in 1797 de Leidse universiteit had bezocht toen daar sprake was van een vacature-Grieks en er hemsterhusianen als Ruhkenius had ontmoet. In Madrid had Von Humboldt de Bataafse gezant leren kennen, Johan Valckenaer (1759-1821), “der Sohn *ton panu*” voegt hij er in zijn brief aan toe, de zoon “[d]es Berühmten”, annoteert de brievenbezorger geheel correct: Johan was immers de zoon van de welbekende Nederlandse classicus L.C. Valckenaer.

Von Humboldt klaagt steen en been over de studie van het Grieks in Spanje:

Das Studium der alten Sprachen, besonders des Griechischen liegt hier fast gänzlich danieder. Alle Griechische Professoren auf den Universitäten wollen jetzt fast nichts sagen, und kaum findet man ein Paar besser unterrichtete Männer. Aber auch diesen ist alles Neuere unbekannt [...] Unter den Paar Menschen, die sich hier mit diesen Dingen beschäftigen, fand ich einen, der von selbst (*Valckenaers und Lenneps Arbeiten sind gänzlich unbekannt*) auf bessere Ideen über die Grammatik gekommen war [...] (1990: 200-201; cursivering toegevoegd).

Het is niet onduidelijk wat voor werken Von Humboldt hier bedoelt; ik neem aan dat het hier om de editie-1790 van Scheidius gaat (cf. Von Humboldt 1990: 493-494). Ik wil benadrukken dat Von Humboldt ze in 1799 inhoudelijk blijkbaar niet slecht vond (“bessere Ideen”).

Zijn vriend F.A. Wolf was trouwens eenzelfde mening toegedaan. In zijn colleges van 1798-1799, waaruit vertrouwdheid blijkt met de diverse publicaties van de Schola Hemsterhusiana, merkt Wolf naar aanleiding van “die hemsterhuisische Schriften über die Etymologie” op:

Seine [*sc.* Hemsterhuis] Methode, Alles auf die Stämme zurückzuführen, ist von Schultens³ entlehnt, der sie im Hebräischen zuerst befolgte. Das Beste aus Schultens findet man in der Schrift von Michaelis über die Mittel, die Bedeutungen der Wörter in ausgestorbenen Sprachen zu erforschen. *Das Ganze der hemsterhuisischen Methode hat viel Gutes*, aber es gehört für die Kenner der Sprache. [...] (cf. Stockman 1831: 103-104; cursivering toegevoegd).

³ Albert Schultens (1686-1750), vermaard Nederlands orientalist, vriend en collega van Hemsterhuis.

Hoe dit ook zij, in Von Humboldts brief van 20 december 1799 aan Wolf volgt vijftientig regels later de volgende, programmatische passage:

Ich fühle, daß ich mich künftig noch ausschließender dem Sprachstudium widmen werde, und dass eine gründlich und philosophisch⁴ angestellte Vergleichung mehrerer derselben, eine Arbeit ist, der meine Schultern nach einigen Jahren ernstlichen Studiums vielleicht gewachsen seyn können (1990: 201).

In de literatuur wordt deze brief dan ook beschouwd als de “Begründungsurkunde der humboldtschen Sprachwissenschaft” (Bösch & Meßling 2004: 10).

3.3. Dat Von Humboldt bij het opzetten en uitwerken van zijn eerste “Forschungsprogramm” (cf. Schmitter 2001) de Schola Hemsterhuisiana niet vergeten was, moge blijken uit een aantekening of tekstvariant die dateert van uiterlijk 1812 en waarschijnlijk neergeschreven is in verband met zijn *Ankündigung einer Schrift über die Vaskische Sprache und Nation* (1812). Een interessante zinsnede uit die notitie is deze:

Tiberius Hemsterhuis und die von ihm ausgegangene Schule hat zuerst für die Griechische, so wie [Albert] Schultens früher für die Hebräische Sprache ein allgemeineres *System der Analogie* der Wortbildung aufgestellt. Allein auch für diese Sprachen ist noch viel, und für die meisten andren noch Alles in diesem schwierigen Gebiete zu thun, auf dem man freilich oft der Gefahr ausgesetzt ist, indem man dunklen Pfaden nachspürte auf Irrwege zu gerathen (1907: 607; cursivering toegevoegd).⁵

Hier komt expliciet even aan de oppervlakte wat Von Humboldt een saillant onderdeel vond van de leer van Hemsterhuis c.s. Wie vertrouwd is met de kernbegrippen van de Schola en zich de titels van de werken van Van Lennep weer te binnen brengt, moet de term ‘analogie’ beslist vertrouwd in de oren klinken. Ik kom er direct op terug, want het is interessant om bij Di Cesare (1989: 68) te lezen dat “dem Begriff der Analogie in Humboldts Sprachtheorie einer grundlegende Funktion zugeschrieben wird”.

4. Wahlverwandschaft?

The cross-fertilization and the convergence of ideas (extending to the very phrasing of their arguments) of the Dutch, English, and Germans in the second half of the eighteenth century should, indeed, make an exciting subject for study (Stankiewicz 1974: 169-170).

Er zijn diverse raakpunten aan te wijzen tussen de opvattingen van de Schola Hemsterhusiana en die van Von Humboldt. Een ervan is het ‘verb-first’ beginsel. Historisch gezien ging het werkwoord aan het nomen vooraf, was de overtuiging van de Schola: “*nomina a verbis, non verba a*

⁴ Het woord ‘philosophisch’ verwijst hier m.i. niet naar de stroming die we als ‘algemene’ of ‘filosofische grammatica’ aanduiden.

⁵ Cf. Noordegraaf 2005: 142. Om misverstanden te vermijden: Van Lennep is van mening dat “the analogy in language is based upon the analogical actions of our minds and therefore analogy is not only to be found in Greek and Latin, but in all languages” (Luhrman 2005: 48; cf. Van Lennep 1752: 7), en dus een universeel verschijnsel is. Cf. Van Lennep (1790: 1): “Analogia: quae, quum in aliis linguis, tum in Graeca potissimum, per omnes partes ejus, vim suam diffundit”.

nomibus, primum esse formata” (Van Lennep 1790: 39). Ook bij Von Humboldt (en Herder) geldt het primaat en de prioriteit van het verbum (cf. Stankiewicz 1974: 172-174).

Ook bij een andere passage uit Van Lenneps dictaat zijn leerzame kanttekeningen te maken. Het gaat in de volgende observatie van Van Lennep om het bereik van het analogieprincipe, dat net als Gallië in drie delen verdeeld wordt:

In *tres* itaque *partes* commode dividi *analogia* potest: quarum *prima* vocabulorum formandorum leges spectat; *secunda*, in determinandis significationibus, versatur, sive docet, quibus modis a *propriis* & *corporeis* significationibus, quae verbis primitivis subjiciuntur, *metaphoricae*, per varios derivatorum flexus, & formas, profluxerint; *tertia* denique pars, construendae orationis leges, phrasumque naturam exponit. Earum partium *prima* externam *linguae formam* describit; *secunda internam*; *tertia* vero ad utramque pertinet (Van Lennep 1790: 24-25).⁶

Het is nu opmerkelijk, becommentarieert Verburg (1952: 429), dat Van Lennep zegt zich te willen beperken tot het eerste punt, want de laatste twee punten zijn zo uitgebreid en moeilijk: *Harum porro duae posteriores longe amplissimae sunt, & tot tantisque difficultatibus etiamnum obseptae, ut iis tractandis nemo facile par sit futurus* (Van Lennep 1790: 25; zie ook Gerretzen 1940: 323). Maar de inhoud van die twee punten, semantiek en taalstructuur, acht hij dus in principe wel onder de analogie begrepen. “In hun doceer-praktijk hebben de hollandse graecisten zich in de toepassing der analogie-methode zeker niet tot de voorhanden woordvormen beperkt”, meent Verburg (1952: 429). Merk op dat bij de Schola ‘analogia’ zowel een creatief, zo men wil ‘generatief’, als een structureel aspect heeft.

Naar aanleiding van de hierboven geciteerde passage attendeert Lührman (2005) erop dat Van Lennep hier de uitdrukking *linguae forma interna* gebruikt. Dat is een term die ook Von Humboldt later met enige regelmaat zal hanteren: ‘innere Form der Sprache’. Het lastige begrip ‘forma interna’ kent overigens een uitvoerige voorgeschiedenis (cf. Wakúlenko 2005), waarbij het vaak uitwijst naar een vormgevend, creatief beginsel. Het is dan ook interessant, aldus Lührman (2005), dat Van Lennep hier juist die gebieden vermeldt die ook bij Von Humboldt gelden als terreinen waarop het generatieve beginsel werkzaam is. Wat houdt ‘Form der Sprache’ nu in? Chomsky (1966: 26-27) formuleerde dat eens zo: “[...] the form of language, for Humboldt, embraces the rules of syntax and word formation as well as the sound system and the rules that determine the system of concepts that constitute the lexicon”. Of in Von Humboldts eigen woorden:

Der Begriff der Form der Sprachen dehnt sich weit über die *Regeln der Redefügung* und selbst über die der *Wortbildung* hin aus, insofern man unter der letzteren die Anwendung gewisser allgemeiner logischer Kategorien des Wirkens, des Gewirkten, der Substanz, der Eigenschaft u.s.w. auf die Wurzeln und Grundwörter versteht. Er ist ganz eigentlich auf die *Bildung der Grundwörter* selbst anwendbar und muss in der That möglichst auf sie angewandt werden, wenn das Wesen der Sprache wahrhaft erkennbar seyn soll (Von Humboldt 1972: 421-422; cursivering toegevoegd).⁷

Op z’n minst staan Van Lennep en Von Humboldt hier in dezelfde traditie waar het de analogie betreft, zo oordeelt Lührman.

⁶ In de Engelse vertaling van Hans Lührman: ‘It is easy therefore to divide analogy into three parts: the first of which pertains to the laws of the formation of words; the second involves the determination of meanings, more specifically teaches in what ways *metaphorical* meanings have been derived from *proper* and *corporeal* meanings by means of various flections and forms; the third part finally exhibits the rules of sentence construction and the nature of phrases. Thus the first part describes the external form of the language, the second the internal form, whereas the third touches both’.

⁷ Cf. Chomsky (1966:19): “The concept of Form includes the ‘Regeln der Redefügung’ as well as the rules of ‘Wortbildung’ and the rules of formation of concepts that determine the class of ‘Grundwörter’”. .

Wie de ‘vroege’ taalkundige stukken van Von Humboldt leest, ziet daarin de term ‘analogie’, sleutelwoord bij de Schola, telkens weer opduiken. Een aantal voorbeelden. In een brief aan Schiller (september 1800, uit Parijs) noteert Von Humboldt over de taal:

Die *Analogie* ihrer Bildung, die sie eigentlich zu einer Sprache und zu dieser oder jener bestimmten *macht*, verbindet jeden einzelnen Theil in ihr aufs festeste mit allen übrigen und denken wir uns dieselbe sehr groß, oder nehmen wir unsern Sinn für sie sehr geschärft an, so wirkt der Theil gerade ebenso auf uns, als das Ganze (1981: 196; cf. Di Cesare 1989: 67; cursivering toegevoegd).

In de “Fragmente einer Monographie über die Basken” (1801-1802) staat te lezen dat “Sprachstudium im Allgemeinen [...] philosophisch behandelt, nichts anders [ist] als ein Aufsuchen aller möglichen Analogieen zwischen den vielfachen Elementen der Sprache” (Von Humboldt 1981: 102). In een ander vroeg fragment, “Über das Sprachstudium”, wordt een omvangrijk “linguistisches Forschungsprogramm” geschetst dat moet gelden als “ein neuer Ansatz in der Sprachwissenschaftsgeschichte” (cf. Schmitter 2001: 308-309). Het is inderdaad niet gering wat Von Humboldt hier voor ogen staat::

Den Gedanken aber, die ganze Masse des Sprachvorraths, so vollständig als möglich, zu sammeln, nach allen denkbaren *Gesetzen der Analogie* zu vergleichen, und daraus einmal [...] die Sprache zu erfinden und fortzubilden [..]; dieser Gedanke, behauptete ich, ist es, den man bisher übersehen hat, und der so sehr eine ernsthafte Betrachtung verdient, daß mit ihm, nicht zwar eine neue Wissenschaft, aber *ein neues Studium in die Reihe der bisherigen* eingeführt wird (1981: 107; cursivering toegevoegd).

In de al eerder genoemde *Ankündigung einer Schrift über die Vaskische Sprache und Nation* uit 1812 luidt het: “Man kann es als einen festen Grundsatz annehmen, dass *Alles* in einer Sprache auf *Analogie* beruht, und ihr Bau, bis in seinen feinsten Theile hinein, ein organische Bau ist” (1981: 121; cursivering toegevoegd).⁸

Niet voor niets stelt Di Cesare (1989: 69): “Die Analogie betrifft [...] nicht nur einige Teile der Sprache [...], sie ist vielmehr das Prinzip, das ihre ganze Struktur regelt und ihre ‘innere Harmonie’ (Von Humboldt 1981 [1810-1811]: 133) sichert”.⁹ Oftewel: “Ohne Analogie gäbe es auch keine Sprache” (1989: 68). Wat me overigens een goed-hemsterhusiaanse gedachte lijkt.

5. Fazit

Christmann (1980: 528), die in zijn historische beschouwingen over analogie (cf. 1977, 1980, 1984) wat de Schola Hemsterhusiana betreft een opvallend *silentium doctum* hanteert, stelt dat “die Gedanken die Wilhelm von Humboldt über die Analogie äußert, eine direkte Fortsetzung der Condillacschen Lehre” zijn. Gao (2000: 27) onderschrijft deze uitspraak zonder meer, maar zoals collega Welschen begrijpen zal, sta ik na lectruur van Van Lennep, “de apostel der analogie” (Verburg), inmiddels wat sceptischer tegenover Christmanns conclusie.

Waarom is de positie van de Nederlandse classici ten opzichte van Wilhelm von Humboldt zo weinig zichtbaar geweest? Wel, allereerst is het zo dat de “linguistiek der hollandse philologen [...] in oorsprong geheel, en in uitwerking in hoge mate, overeenkomend [is] met de practicaal-rationalistische stromingen in Frankrijk [o.m. Condillac]; ze werd ginds alleen maar meer

⁸ De Franse vertaling luidt: “On peut le regarder comme un principe certain et invariable que tout, sans exception, repose dans une langue sur une analogie [...], et que sa structure jusque dans ses parties les plus fines, est une structure organique” (“Essai sur les langues du nouveau continent”, uit hetzelfde jaar 1812).

⁹ ‘Harmonie’ een term is die wel door Varro (116-27 B.C) gebruikt wordt als synoniem voor ‘analogie’; ook Van Lennep (1752, 1790) gebruikt de term.

philosophisch, doch minder taalkundig uitgewerkt dan hier” (Verburg 1952: 433).¹⁰ Voeg daarbij, ten tweede, de *damnatio memoriae* waartoe de negentiende-eeuwse Duitse taalkundigen de Schola hebben veroordeeld en je hebt een plaatje waar Hemsterhuis c.s. zijn weggeknipt. Laat dit zo zijn, ik neem voorlopig maar aan dat Von Humboldts ‘Weg zur Sprachforschung’ (cf. Lammers 1936) niet buiten Nederland om is gegaan.

Literatuur

- Bösch, Sarah & Markus Meßling
 2004 “Wege zur Sprache. Wilhelm von Humboldt und Frankreich”. *Kodikas/Code, Ars Semeiotica* 27.1-2, 5-28.
- Breen, Joh. C
 1921 “Schallbruch contra Hemsterhuis?”. *Jaarboek Genootschap Amstelodamum* 19, 43-49.
- Chomsky, Noam
 1966 *Cartesian Linguistics. A chapter in the history of rationalist thought*. New York & London: Harper & Row. (Second edition ed. with an Introduction by James McGilvray. Christchurch, New Zealand: Cybereditions Corporations).
- Christmann, Hans Helmut
 1977 “Zu den Begriffen ‘génie de la langue’ und ‘analogie’ in der Sprachwissenschaft des 16. bis 19. Jahrhunderts”. *Beiträge zur Romanischen Philologie* 16, 91-94.
 1980 “Zum Begriff der Analogie in der Sprachbetrachtung des 16. bis 19. Jahrhunderts”. *Stimmen der Romania. Festschrift für W. Theodor Elwert zum 70. Geburtstag*. Hrsg. v. Gerhard Schmidt & Manfred Tietz. Wiesbaden: Heymann.
 1984 “Wilhelm von Humboldts Schriften zum Baskischen und sein begriff der Analogie”. *Navicula Tubingensis. Studia in honorem Antonii Tovar*. Hrsg. v. Francisco J. Orzo Arizcuren unter Mitarbeit Eugenio Coseriu & Carlo de Simone. Tübingen: Narr, 85-88.
- Dam, Roelf Jan
 1935 “De leer van de analogie der taal bij Tib. Hemsterhuis”. *Neophilologus* 20, 135-145.
- Di Cesare, Donatella
 1989 “Wilhelm von Humboldt: Die analogische Struktur der Sprache”. *Wilhelm von Humboldts Sprachdenken. Symposium zum 150. Todestag. Düsseldorf, 28.- 30.6.1985*. Hrsg.v. Hans-Werner Scharf. Essen: Hobbing.
- Feitsma, Anthonia
 1994 “De analogy fon de Schola Hemsterhusiana en de frysisten Wassenbergh, Halbertsma en Sytstra”. *Tydskrift foar Fryske Taalkunde* 9, 37-64; 77-112. (Addendum in *Tydskrift foar Fryske Taalkunde* 10 [1995], 59-63).
 2003 “Analogy by Halbertsma: in ferliking mei Hemsterhuis, Humboldt en Grimm”. *Philologia Frisica. Lezingen van it sechtjinde Frysk filologekongres organisearre troch de Fryske Akademy 11,12 en 13 desimber 2002*. Ljouwert: Frykse Akademy, 85-97.
- Gao, Yali
 2000 *Eine wortbildungstheoretische Anwendung des Analogiebegriffs Wilhelm von Humboldts*. Diss. Universität Passau, Philosophische Fakultät. (http://www.opus-bayern.de/uni-passau/volltexte/2003/4/pdf/yali_gao.pdf).
- Gerretzen, J.G.
 1940 *Schola Hemsterhusiana. De herleving der Grieksche Studiën aan de Nederlandsche universiteiten in de achttiende eeuw van Perizonius tot en met Valckenaer*. Nijmegen & Utrecht: Dekker & Van der Veegt.

¹⁰ Verburg (1952: 432) stelt dan ook dat het interessant zou zijn de verwantschap tussen de ideeën van de latere hemsterhusianen en die van de taalfilosofen der Verlichting na te gaan.

Hemsterhuis, Tiberius

- [s.d.] *Lectio Publica Tiberii Hemsterbusii de Originibus Linguae Graecae*. Ed. by J.H. Halbertsma (1845). New edition with a prefatory essay by Jan Noordegraaf and an introductory article by Anthonia Feitsma. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus Publikationen 1997. (= Cahiers voor Taalkunde, 16).

Humboldt, Wilhelm von

- 1907 *Gesammelte Schriften*. Hrsg. v. Albert Leitzmann. Siebenter Band. Berlin: Behr. (Reprint Berlin: Walter de Gruyter & Co. 1968).
- 1972 *Schriften zur Sprachphilosophie*. Hrsg. v. Andreas Flitner & Klaus Giel. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. (Werke in fünf Bänden, III).
- 1981 *Kleine Schriften. Autobiographisches. Dichtungen, Briefe. Kommentare und Anmerkungen zu Band I-V*. Hrsg. v. Andreas Flitner & Klaus Giel. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. (Werke in fünf Bänden, V).
- 1990 *Briefe an Friedrich August Wolf*. Textkritisch herausgegeben und kommentiert von Philip Matson. Berlin & New York: Walter de Gruyter.

Itkonen, Esa

- 2005 *Analogy as structure and process. Approaches in linguistics, cognitive psychology and philosophy of science*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.

Lammers, Wilhelm

- 1936 *Wilhelm von Humboldts Weg zur Sprachforschung, 1785-1801*. Berlin: Junker & Dünhaupt. [non vidi].

Lenep, Joannes Daniel van

- 1752 *Oratio inauguralis de linguarum analogia, ex analogicis mentis actionibus probata*. Groningen: Crans.
- [1778] *In Analogiam Linguae Graecae, cui praemissa eiusdem viri docti Oratio de Linguarum Analogia*. Londini: P. Elmsly & Burgh; Parisiis: Barois Fils ainé; Bruxelles: Emanuel Flont; Lugduni: J.M. Bruiset; Lugduni Batavorum: Le Maire; Ultrajecti ad Rhenum: G.T. van Paddenburg; Lipsiae: Weidman & Ryken; Bern: Emanuel Haller; Wezel: Röder.
- 1779 *In Analogiam Linguae Graecae cui praemissa ejusdem viri docti oOratio de Linguarum aAnalogia*. Ultratrajecti ad Rhenum: G.T. van Paddenburg.
- 1790 *De Analogia Linguae Graecae* [1762-1766?]. Scheidius 1790, pp. 1-214.

Luhrman, G.J.

- 1996 "Schola Hemsterhusiana". *Lexicon Grammaticorum*. Ed. by Harro Stammerjohann. Tübingen: Niemeyer, 838.
- 2006 "Joannes Daniel van Lenep on the Principles of Language. A Chapter in the History of Pragmatic Rationalist Thought". *Studies in Humanist and Rational Grammar* by G.J. Luhrman. Ed. by Jan Noordegraaf & Frank Vonk. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus Publikationen, 43-74.

Noordegraaf, Jan

- 1996a "The 'Schola Hemsterhusiana' Revisited". *History and Rationality. The Skövde Papers in the Historiography of Linguistics*. (= Acta Universitatis Skodvensis. Series Linguistica,, 1). Hrsg. v. Klaus D. Dutz & Kjell-Åke Forsgren. Münster: Nodus Publikationen 1995, 133-158. (Bijgewerkte versie in *The Dutch Pendulum. Linguistics in the Netherlands 1740-1900* door Jan Noordegraaf. Münster: Nodus Publikationen, 23-55).
- 1996b "Dutch philologists and general linguistic theory. Anglo-Dutch relationships in the eighteenth century". *Linguists and Their Diversions. A Festschrift for R.H. Robins on His 75th Birthday*. Ed. by Vivien A. Law & Werner Hüllen. Münster: Nodus Publikationen, 211-243.
- 1997 "Tiberius Hemsterhuis the linguist. A few remarks". *Lectio Publica Tiberii Hemsterbusii de Originibus Linguae Graecae*. Ed. by J.H. Halbertsma (1845). New edition with a prefatory essay by Jan Noordegraaf and an introductory article by Anthonia Feitsma. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus Publikationen, 9-25. (= Cahiers voor Taalkunde, 16).

- 1999 “In the shadow of the language garden”. *The Emergence of the Modern Language Sciences: Studies on the transition from historical-comparative to structural linguistics in honour of E.F. Konrad Koerner*. Vol. I: *Historiographical perspectives*. Ed. by Sheila Embleton, John E. Joseph & Hans-J. Niederehe. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 13-25.
- 2003 “Hemsterhuis, Tiberius (1685-1766)”. *The Dictionary of seventeenth and eighteenth-century Dutch philosophers*. Ed. by Wiep van Bunge a.o. Vol. 1. Bristol: Thoemmes Press, 424-427.
- 2004 “A matter of time. Dutch philosophy of language in the eighteenth century”. *Janus at the Millennium: Perspectives on Time in the Culture of the Low Countries*. Ed. by Thomas Shannon & Johan Snapper. (= Publications of the American Association for Netherlandic Studies, 15). Lanham, MD: University Press of America, 211-225.
- 2005 *Een kwestie van tijd. Vakhistorische studies*. Münster: Nodus Publikationen.
- Scheidius, Everardus (ed.)
- 1790 *L.C. Valckenaeriii Observationes academicae, quibus via munitur ad origines graecas investigandas, lexicorumque defectus resarciendos [1-78]; et Io. Dan. a Lennep praelectiones academiae, de analogia linguae graecae, sive rationum analogicarum linguae graecae expositio [1-214]. Ad exempla mss. recensuit, suasque animadversiones adiecit Everardus Scheidius [1-519]. Traiecti ad Rhenum: G.T. a Paddenburg et filium.*
- Schmitter, Peter
- 1999 “Das ‘allgemeine’ und ‘vergleichende Sprachstudium’ bei W. von Humboldt. Zu Inhalt und Genese eines linguistischen Forschungsprogramms (1789-1820)”. *Sprachdiskussion und Beschreibung von Sprachen im 17. und 18. Jahrhundert*. Hrsg. v. Gerda Haßler & Peter Schmitter. Münster: Nodus Publikationen, 455-491.
- 2001 “Zur Rolle der Semantik in Humboldts linguistischem Forschungsprogramm”. *Sprachkontakt, Sprachvergleich, Sprachvariation*. Festschrift Gottfried Kolde. Hrsg. v. Kirsten Adamzik & Helen Christen. Tübingen: Niemeyer, 307-323. (Ook in *Language and Linguistics* 25 [Language Research Institute, Center for Foreign Language Study, Hankuk University of Foreign Language Studies, Seoul 2000], 207-237).
- Stankiewicz, Edward
- 1974 “The Dithyramb to the Verb in the Eighteenth and Nineteenth Century Linguistics”. *Studies in the History of Linguistics. Traditions and Paradigms*. Ed. by Dell Hymes. Bloomington & London: Indiana University Press, 157-190.
- Stockman, S.M. (Hrsg.; pseudoniem van Johann Adam Bergk)
- 1831 *Friedrich August Wolf's Encyclopädie der Philologie*. Nach dessen Vorlesungen im Winterhalbjahre von 1798-1799 herausgegeben und mit einigen literarischen Zusätzen versehen von S.M. Stockmann. Leipzig: Die Expedition des europäischen Aufsehers.
- Verburg, Pieter Adrianus
- 1950 “The background to the linguistic conceptions of Bopp”. *Lingua* 2, 438-468.
- 1952 *Taal en Functionaliteit. Een historisch-critische studie over de opvattingen aangaande de functies der taal van de prae-humanistische philologie van Orleans tot de rationalistische linguïstiek van Bopp*. Wageningen: Veenman. (Diss. Vrije Universiteit Amsterdam; 1951; Engelse vertaling door Paul Salmon: *Language and its Functions*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins 1998).
- Wakúlenko, Serhii
- 2005 “Forma interna: um conceito interdisciplinar”.
(<http://cfcul.fc.ul.pt/textos/Wakulenko%20-%20Forma%20interna.doc>).
- Welschen, Ad
- 1999 *Duale syntaxis en polaire contractie. Negatief gebonden of-constructies in het Nederlands*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus Publikationen.